

Karlíková, Helena

Několik dokladů "elementární příbuznosti"

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1991, vol. 40, iss. E36, pp. [59]-62

ISBN 80-210-0887-3

ISSN 0231-7915

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/108871>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

HELENA KARLÍKOVÁ

NĚKOLIK DOKLADŮ „ELEMENTÁRNÍ PŘÍBUZNOSTI“

V indoevropských jazycích (a nejen v nich) existuje, jak známo, řada slov onomatopoického původu, která sice používají stejných nebo podobných prostředků k pojmenování téhož jevu, ale jsou relativně mladá, bez „historie“, takže se u nich nedá indoevropský kořen rekonstruovat. Tento typ příbuznosti se většinou označuje jako „elementární“ příbuznost a zabývá se jím např. J. M. Kořínek (1934) nebo F. Kopečný (1957).

Cílem tohoto příspěvku je ukázat na vybraném vzorku řeckých, latinských a slovanských slov vztahy založené právě na „elementární“ příbuznosti. K tomuto účelu bylo vybráno několik řeckých a latinských zvukomalebných sloves pojmenovávajících různé typy zvuků, především pak hlasy zvířat. Ke všem těmto slovesům jsou ve slovanských jazycích doloženy paralelní útvary, jejichž společným znakem je existence sekundárního významu ‘plakat’ vedle významu shodného (nebo podobného) s významem slov řeckých, resp. latinských. Ve slovanských jazycích totiž existuje poměrně značný počet slov onomatopoického původu, u nichž sekundární význam ‘plakat’, ‘pláč’ vznikl na základě akustické podobnosti zvuků vydávaných při pláči a zvuků vydávaných zvířaty, jako bučení, mečení, bečení aj. (Karlíková, 1989).

Hesla, v nichž jsou na základě „elementární“ příbuznosti soustředěny řecké, latinské a slovanské výrazy, jsou v pořadí odpovídajícím pořadí řeckých slov v abecedě.

1) řecké *αὖω* „křičím, volám“

S řeckým slovesem *αὖω* lze srovnat skupinu slovanských onomatopoických sloves, odvozených patrně od společného interjektického základu a lišících se expresivními obměnami kořenového vokálu, event. protezí. Pojmenovávají různé hlasité zvukové projevy, ať už zvířecí (štěkat, mňoukat, bečet aj.), anebo lidské (křičet), ve většině sl. jazyků pak i hlasitý pláč. Jde o stsl. sloveso *byti* a jeho rezonance ve všech slovanských jazycích (b. *бу́я*, sch. *viti*, sln. *víti*, č. *výř*, slk. *vyr'*, p. *wyc*, hl. *wuc*, dl. *huś*, br. *виуѣ*, ukr. *вiти*, r. *вѣтъ* apod.). Paralelní útvary

jsou i v dalších neslovanských jazycích : sthn. *ūwila* 'sova', něm. *Eule* tv., lit. *ukauti, ukčioti*, lot. *ūkšēt* 'volat, křičet' aj.

2) řecké βή citoslovce napodobující hlas ovce, lat. *bēbāre* 'bečet'

Ve významu shodném s latinským existují paralelně tvořené výrazy téměř ve všech sl. jazycích (mk. бНкнН, sch. *bēcati*, sln. *bekāti*, č. *bečet*, p. *becac*, kaš. *bečec*, br. бНкацъ, ukr. *békati*, r. *békamь* aj.). Vedle základního významu 'bečet' označují tato slovesa i různé hlasové lidské projevy, mimo jiné i pláč, a to v č., slk., luž., p., kaš. a ukr. Srov. i stisl. bekri 'beran', hněm. interjekce *bäh* aj.

3) řecké βύζω 'křičím jako výt', βυάζ, βύζα 'výt'

„Elementárně“ příbuzné výrazy vyskytující se ve sl. jazycích mají významy 'vydávat silný, táhlý zvuk, jako bučet, šumět, hučet apod.' (srov. např. sch. sln. *bučati*, č. *bučet*, slk. *bučať*, p. *buczeć*, kaš. *bučec*, hl. *buček*, dl. *bycaś*, r. *бучаць* aj.). Význam 'plakat' je v této slovní rodině doložen v p. dial., kaš., č. dial., luž. a r. dial. Zvířecí zvuky popisují dále paralelně tvořené výrazy např. ve stind. (*būkkati* 'štěká'), lit. (*baūkti* 'řvát'), lot. (*bucēt* 'zvučet') aj.

4) řecké κλαγγή 'zvuk, hluk', κλαζεῖν 'zvonit, znít, ozývat se', lat. *clangor* 'zvuk, křik; (o zvířatech) křik, skřek', *clangere* 'křičet, znít; krákorat (o ptácích)'

V slovanských jazycích by těmito onomatopoickým řeckým a latinským výrazům mohlo snad odpovídat r. dial. sloveso *клякцумь* 'plakat, fňukat', i když jeho původ není zcela jasný a etymologické výklady se tímto slovesem nezabývají.

5) řecké κνυζέομαι 'fňukám'

Útvary vytvořené paralelně k řeckému slovesu se vyskytují v sl. jazycích jednak ve významu týkajícím se různých zvířecích zvuků, jednak ve významu shodném s řeckým. Patří k nim např. č. *kňourat* a různé jeho dialektické obměny jako *kňurkat, kňoukat* aj., p. dial. *knychac* 'poplákávat', dále sln. *knjāvkti* 'mňoukat, fňukat' apod. Srov. i lit. *kniatūkti*, lot. *knukstēt*, něm. dial. *kniautschen, kniauzen*, vše 'mňoukat' aj.

6) řecké κοκκύζω 'kukám'

Východiskem pro ř. *κοκκύζω*, stejně jako pro psl. **kukati* a jeho kontinuanty ve sl. jazycích je onomatopoická interjekce *kuku*, napodobující hlas kukačky. V sch., sln., č. st., p. a r. dial. se vyvinul přenesený význam 'plakat, bědovat'. Tento nebo podobný význam se objevuje i u paralelních útvarů v některých dalších ie. jazycích (většinou se zdloženým stupněm kořenového vokálu): stind. *kāuti* 'křičí', intens. *kokūyate* 'křičí, zvučí, sténá, lká', ř. *κωκύω* 'křičím, běduji', lit. *kaūkti* 'výt (o zvířeti, člověku)', lot. *kāukt* 'výt, křičet'.

7) řecké ὀγκάομαι 'hýkám (o oslovi), vřeštím', lat. *uncare, oncare* o hlasu osla, medvěda apod.

S těmito slovy koresponduje csl. *ječati* 'lkát, nafikat', jehož responze jsou doloženy ve všech sl. jazycích. Ve většině sl. jazyků došlo během vývoje k rozšíření významu reprezentovaného csl. výrazem o vyjádření hlasitých projevů bolesti, smutku apod. Tyto významy se ostatně vyskytují i u paralelních útvarů

v jiných ie. jazycích. Srov. např. alb. *rëkón* ‘vzdychám, sténám, nařikám’, geg. též *nëkón* tv., kymer. *och* ‘nářek’, ir. (arch. a poet.) *ong* ‘sten, vzdech’, stfhnëm. *anken* ‘sténat, vzdychat’, lit. *ùnkti, iñkti* ‘kňučet jako pes’ aj.

8) ř. *τιτυβίζω, τιτυβίζω* ‘cvrlikám (o ptácích)’, lat. *titiare* tv.

I v slovanských jazycích odpovídají těmto onomatopoickým výrazům slova napodobující ptačí hlas (např. r. dial. *тукать*, č. *tikat*). V ruském dialektu je navíc doložen derivát jmenovaného r. slovesa, a to *устëкаться*, které má kromě základního významu ‘dlouho pípat (o kufeti)’ i přenesený význam ‘dlouho plakat, pištět (o dítěti)’. Srov. i stind. *tiñtibha-* ‘druh ptáka’, lit. *tilvikas, titilvis* ‘sluka’ apod.

Výrazy, které jsem uvedla v jednotlivých odstavcích, bývají většinou v etymologických pracích kladeny vedle sebe, tj. jejich jistá etymologická přibuznost se v zásadě všeobecně uznává. V literatuře, kterou jsem měla k dispozici, se s termínem „elementární“ přibuznost nepracuje. Z toho, že většina autorů se nepokouší rekonstruovat indoevropský kořen, lze však usuzovat, že s „elementární“ přibuzností jako s jedním z principů etymologie počítají. Existuje ovšem i řada prací, jejichž autoři se snaží i u těchto slov rekonstruovat indoevropské východisko.

LITERATURA

- BERNEKER, E.: *Slavisches etymologisches Wörterbuch* 1-2. Heidelberg 1908-1914.
- BEZLAJ, E.: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana 1976n.
- BRÜCKNER, A.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1957.
- ERNOUT, A. - MEILLET, A.: *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris 1959.
- FRAENKEL, E.: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1-2. Göttingen 1962-1965.
- CHANTRAINE, P.: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque 1-4. Histoire des mots*. Paris 1968-1980.
- JÓHANNESSON, A.: *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Bern 1956.
- KARLÍKOVÁ, H.: *Výrazy pro pojmenování pláče v slovanských jazycích*. Brno 1989. (rukopis kand. dis. práce).
- KOPEČNÝ, F.: *Slavistický příspěvek k problému tzv. elementární přibuznosti*. In: НизковНдски изслИдования в чНст на акадНмик СтНпан МладНнов. София 1957, s. 363-387.
- KOŘÍNEK, J. M.: *Studie z oblasti onomatopoeje*. Praha 1934.
- LIDDELL, H. G. - SCOTT, R.: *A Greek-English Lexicon*. Oxford 1953.
- MACIIEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968.
- MAYRHOFER, M.: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen* 1-4. Heidelberg 1956-1980.
- MÜHLENBACH, K. - ENDZELIN, J.: *Lettisch-deutsches Wörterbuch* 1-4. Riga 1923-1932.
- POKORNY, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern 1949-1969.
- VASMER, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1-3. Heidelberg 1953-1958.

EINIGE BEISPIELE DER „ELEMENTAREN“ VERWANDSCHAFT

Im vorliegenden Aufsatz geht es dem Verfasser darum, anhand eines kleinen Korpus griechischer, lateinischer und slavischer Wörter etymologische Beziehungen, die auf der „elementaren“ Verwandtschaft (im Sinn z.B. von Kořínek oder Kopečný) beruhen, zu zeigen. Zu diesem Zweck wurden einige griechische und lateinische onomatopoische Verben ausgewählt, die verschiedene Klänge, insbes. Stimmen der Tiere, bezeichnen. Diese Verben wurden mit den entsprechenden Gebilden der slavischen Sprachen verglichen. Das Auswahlkriterium der griechischen und lateinischen Wörter war die Existenz der sekundären Bedeutung 'weinen' bei den mit ihnen „elementar“ verwandten slavischen Ausdrücken.